

ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
(ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)

Բոլորեց անվանի պատմաբան, հայագետ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանի ծննդյան 85-ամյակը:

Մ. Գ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. նոյեմբերի 25-ին, ՀՀ Աշտարակի շրջանի Փարսի գյուղում: 1927 թ. Երևանի Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո նա ընդունվել է Երևանի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը՝ այն ավարտելով 1931 թ.: Պաշտպանելով դիսերտացիա «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870—1880 թվականներին» թեմայով՝ ստանում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1941—1943 թթ. նա Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում էր՝ իր մասնակցությունը բերելով ֆաշիզմի դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարին: 1944—1947 թթ. երիտասարդ գիտնականն աշխատում է իբրև Հայկական ԽՍՀ նորաստեղծ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, իսկ 1948—1955 թթ. ղեկավարում է մայր բուհի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը: Մ. Ներսիսյանի հետագա աշխատանքային գործունեությունը ևս անխզելիորեն կապվում է Երևանի համալսարանի և Հայաստանի ակադեմիայի հետ, որտեղ լիովին ի հայտ են եկել նրա գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության արդյունքները: 1948 թ. նա պաշտպանել է դիսերտացիա «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.» թեմայով, որի համար նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Այս աշխատությունը, հիրավի, հեղաբեկող նշանակություն ունեցավ ժամանակի հայ (այլև խորհրդային հայագիտության ու թուրքագիտության) պատմագրության համար և նախանշեց վերջինիս զարգացման միտումներն ու ուղղությունները տասնամյակներ ի վեր և առ այսօր: Խոր հայրենասիրություն ու գիտական սկզբունքայնություն էր հարկավոր՝ վերանայելու հայ և խորհրդային պատմագրության քաղաքական կաղապարների մեջ ձևավորված մի շարք դրույթներ, դրանք փոխարինելու պատմական ճշմարտություններից բխող անաչառ տեսակետներով, ինչը այդ աշխատությանը իրականացրեց Մ. Ներսիսյանը: Պատահական չէ, որ նրան վիճակվեց այստեղ առաջադրած իր մտահայեցությունը պաշտպանել գիտավերլուծական մեծ աշխատանքով, այլև զուտ գիտական շրջանակներից դուրս՝ տարիների ընթացքում հաղթահարելով մոլեռանդության հասնող պահպանողականությունը և հակագիտական դոգմաները: Աշխատությունը հրատարակվեց գրեթե մեկ տասնամյակ անց՝ 1955 թ.:

1950 թ. Մ. Ներսիսյանն ընտրվում է Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս և դրան հաջորդող մի ամբողջ տասնամյակ, և ապա 1965—1966 թթ. ծավալում գիտական կազմակերպչական լայն գործունեություն՝ զբաղեցնելով ԳԱ փոխնախագահի պաշտոնը: 1966—1977 թթ. Մ. Ներսիսյանը Երևանի համալսարանի ռեկտորն էր, որտեղ բազմափորձ գիտնականն ու մանկավարժը իր ուժերը ի սպաս դրեց սերունդների դաստիարակությանն ու կրթությանը, հանրապետությունը բարձրորակ մասնագետներով ու գիտական կադրերով համալրելու գործին: 1977 թ. մինչև օրս նա աշխատում է իբրև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ, միաժամանակ լինելով անփոփոխ խմբագիրը իր իսկ հիմնադրած «Պատմա-բանասիրական հանդես» հայագիտական համբավավոր հրատարակության: Մ. Ներսիսյանը գիտության վաստակավոր գործիչ է (1961), հայրենական գիտությանը մատուցած իր աչքի ընկնող ծառայությունների համար պարգևատրվել է մի

շարք շքանշաններով ու մեդալներով: Իր ծննդյան հոբելյանի առթիվ վերջերս հանրապետությունում նրան առաջինը շնորհվեց Մովսես Խորենացու անվան մեդալ:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների բովանդակությանը ծանոթանալիս աչքի են գարնում դրա երեք հիմնական կողմերը, որոնք ի հայտ են գալիս կամ առանձին և կամ էլ գրեթե միաժամանակ, սերտորեն աղերսվում միմյանց, իբրև մեկ ամբողջականություն: Նկատի ունենք ազգային-ազատագրական պայքարի, հայոց ցեղասպանության և հայ-ռուսական պատմական ու քաղաքական հարաբերությունների թեմաները: Նա մեզանում առաջիններից է, որ գիտահետազոտական աշխատանքի թեմա դարձրեց ռուսական առաջավոր հասարակական-քաղաքական շարժումների՝ Անդրկովկասի և հայ հասարակական մտքի հետ որանց կապերի ու փոխառնչությունների պատմությունը: Իր գիտական գործունեության սկզբից իսկ խորապես գնահատելով Հայաստանի և հայ ժողովրդի կյանքում ու ճակատագրում Ռուսաստանի ունեցած փոխարինչանակությունը, ըստ ամենայնի բացահայտելով հայ ժողովրդի՝ պատմականորեն հիմնավորված ռուսական կողմնորոշումը, Մ. Ներսիսյանը այս տեսակետը հաստատել է ամենուրեք: 1940 թ. նա հրատարակեց «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» աշխատությունը, լուսարանված է այդ խմբակների գործունեությունն ու կարևոր նշանակությունը Անդրկովկասի ժողովուրդների առաջավոր շարժումների համար: Աշխատության մեջ հմտալից քննության են ենթարկվում 1870—1880-ականի նարոդնիկական շարժման և գաղափարախոսության հետնախորքում Անդրկովկասի, և ամենից առաջ՝ հայ տարաստիճան մտավորականության գործունեությունն ու դերը: Մ. Ներսիսյանը փաստացիորեն ապացուցեց այն դրույթը, որ նարոդնիկությունը, իբրև համառուսաստանյան ժողովրդավարական ու առաջադիմական շարժում և գաղափարախոսություն, Անդրկովկասում ևս ունեցել է գործունեության և ծավալման սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ հիմքեր:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական լոնապետության դեմ 1850—1870 թթ.»՝ աշխատությունը, ինչպես նշվեց, վճռական նշանակություն ունեցավ 1950-ականի երկրորդ կեսին հայ պատմագրության մեջ ակնբախ դարձող շրջադարձի համար: Գիտնականը ճշմարտացիորեն վերարտադրել է հայ ազատագրական շարժման մի ամբողջ դարաշրջան՝ իր ողջ բարոյությամբ, դրանից բխող գիտական հիմնահարցերի բազմաթեմայնությամբ և վերջիններիս փոխկապակցվածությամբ հանդերձ: Կարևոր է, որ Մ. Ներսիսյանը այստեղ հիմնավորապես հերքում է գոեհիկ սոցիոլոգիայի դրսևորումները պատմական անցյալի գնահատման հարցերում և անվիճելիորեն հաստատում, որ սուլթանիզմի դեմ ազատագրական շարժումը հայ ժողովրդի՝ իր գոյատևման համար մղած պայքարի դրսևորումն էր, և որ այն ունեցել է ինքնաբերական բնույթ և սոցիալ-տնտեսական ու ազգային-քաղաքական խոր արմատներ: Աշխատության մեջ բազմաթիվ փաստերով, արխիվային վավերագրերով և աղբյուրագիտական բնույթի այլ փաստաթղթերով հերքվում են այն տեսակետները, ըստ որոնց հայ ազատագրական շարժումը օտարամուտ, դրսեկ գաղափարախոսության հետևանք էր: Համոզիչ կերպով ցույց է տրվում, որ ազատագրական շարժումը, ընդհակառակն, բնականոն հետևանքն էր այն վայրագ ազգային ճնշումների և սոցիալ-տնտեսական կեղեքումների, որ պարտադրել էր թուրքական պետությունը հայ ժողովրդին: Բուն իսկ շարժման ինքնաբերական բնույթը աշխատության մեջ վկայվում է ժողովրդական գյուղացիական ելույթների ու ապստամբությունների, ինչպես և քաղաքական գործիչների ու կազմակերպությունների գործունեության կոնկրետ օրինակներով: Հեղինակի լայն հայեցվածքը բնութագրելու տեսակետից կարևոր է ազատագրական շարժման նկատմամբ հայ տարբեր հասարակաշերտերի և խավերի վերաբերմունքի վերլուծությունը: Ոչ պակաս կարևոր է այն, որ Մ. Ներսիսյանը ընդ-

հանրացնում ու առանձնացնում է շարժման երկու հիմնական՝ հեղափոխական-դեմոկրատական և լիբերալ ուղղությունները: Ընդամենը, հեղինակը ամենուրեք էլնում է այն ճշմարիտ դիրքորոշումից, որ Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը պատմականորեն առաջադիմական դեր են ունեցել Օսմանյան կայսրության ծանր լծի տակ գտնվող ժողովուրդների (սերբեր, բուլղարներ և այլն), այդ թվում և հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման գործում: Նույն հետևողականությամբ էլ պատմաբանը շարադրել է իր թեզերը՝ հայ ազատագրական շարժման, դրա գաղափարախոսության, շարժման հոսանքների ու կապերի հիմնարար վերլուծության հիման վրա կառուցելով իր եզրակացությունները: Աշխատության մեջ ճիշտ են գնահատվում ազատագրական շարժման բազմաթիվ գաղափարախոսներ, ինչպես Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին, Ս. Ծաֆազիզը, Գր. Արծրունին, Մ. Պեշկոպչյանը, Պ. Դուրյանը, Հ. Պարոնյանը և շատ ուրիշներ: Մ. Ներսիսյանը փաստորեն խթանում էր մահ հայ մամուլի նորովի ուսումնասիրությունը, տալով իր հայտնի մտայնությունից բխող՝ «Հյուսիսափայլի», «Մեղվի», «Մշակի», «Արծվի Վասպուրականի», «Արծվիկ Տարոնյի», «Ծաղիկի» և էլի շատ պարբերականների հասարակական արժեքի և բովանդակության էական վերլուծությունը, որի շնորհիվ մահ դրանց տեղը հայ ազատագրական շարժման, հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Նկատենք, որ նշված թեմայով Մ. Ներսիսյանը տպագրել է մի շարք հոդվածներ մահ հետագա տարիներին՝ 1960—1980-ական թթ. և շարունակում է առ այսօր:

1956—1961 թթ. Մ. Ներսիսյանը հրատարակում է արդի հայ պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող «Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկհատոր աշխատությունը (ռուս.), որտեղ որոշակի պատմական աղետների ու առնչությունների լայնածավալ ցուցադրմամբ վերստին, և այս անգամ՝ վավերագրերի ուրույն հավաքածուով, հիմնավորվում է Ռուսաստանի կարևորագույն նշանակությունը և կատարած դերը հայ ազատագրական շարժման և ազգային ինքնորոշման գաղափարի տարածման անդաստանում: Նշված հիմնահարցին առնչվող և տակավին մեր պատմագրության մեջ չլուսաբանված թեմայի էր նվիրված Մ. Ներսիսյանի «Դեկաբրիստները Հայաստանում» (1958 թ.) արժեքավոր մենագրությունը (վերահրատ. ռուսերեն՝ 1975 թ.), որ լրացնում էր հայ-ռուսական կապերի ու հարաբերությունների դարավոր պատմությանը նվիրված նրա հետազոտությունների շարքը: Նույն թեմային են վերաբերում 1960—1980-ական թթ. նրա գրած մի շարք հոդվածները, հրապարակումներն ու գրախոսականները Կովկասում Ռուսաստանի քաղաքականության (սկսած 16-րդ դարից), Նապոլեոնի դեմ Ռուսաստանի մղած Հայրենական պատերազմի և հայերի՝ դրան ունեցած մասնակցության և այլնի մասին: Հետագայում ևս պատմաբանը նրբամիտ անդրադարձներով բացահայտել է նշված պատմական հարաբերությունների ծալքերը՝ այդ հիմնահարցին նվիրելով և՛ մեր մենագրություն («Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1780 թթ.»), և՛ հոդվածներ, և՛ հրապարակումներ:

Իրեն հատուկ քաղաքացիական արիությամբ ու շիտակությամբ 1965 թ. Մ. Ներսիսյանը տպագրեց «Ժողովրդական հերոսը» հոդվածը՝ նվիրված զորավոր Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակին: Ավելորդ է, թերևս, այստեղ հիշել այն վերաբերումները, որ մինչ այդ կար հայ և խորհրդային պատմագրության մեջ Անդրանիկի նկատմամբ: Ասենք միայն, որ քաղաքական ու կուսակցական բավիղներում ծնվող իրարամերժ կարծիքների, ծայրահեղության և ինքնամիտի պահպանողականության շփոթում Մ. Ներսիսյանը մտցնում էր անաչառ և հայրենասեր հետազոտողի ազդու կարծիքը հայ ազատագրական շարժման ամենալուսավոր դեմքերից մեկի՝ Անդրանիկի մասին: Անդրանիկին, իբրև ժողովրդական համընդհանուր սիրո արժանա-

ցած պատմական անձնավորության, Մ. Ներսիսյանը բարձր է գնահատում մահ նրա ռուսական կողմնորոշման համար:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ հայագիտական թեման թերևս, բոլորում է նրա կազմած (Ռ. Սահակյանի աշխատակցությամբ) և խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուն (լույս է տեսել 1966 թ.՝ Ռուսերեն, 2-րդ վերամշակված հրատարակությունը՝ 1982 թ., 1991 թ.՝ հայերեն, լրամշակված նոր նյութերով, որն ընդգրկում է 1876—1918 թթ. ժամանակահատվածը): Դժվար է գերազանահատել այդ ժողովածուի կարևոր արժեքը հայագիտության, ոչ միայն հայրենական, այլև միջազգային հայագիտական հետազոտությունների զարգացման հետաքննարկների տեսակետից: Ավելին, արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի ու վավերագրերի անօրինակ. իր ծավալով և աննախընթաց լայն բովանդակությամբ ներկայացվող հարուստ հավաքածուն ամենայն իրավամբ կարելի է համարել դարասկզբին Օսմանյան թուրքիայում մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործության անհերքելի ապացույցը և դատապարտումը: Իր հրատապ գիտական նշանակությունը, կարծում ենք, այս ժողովածուն կպահպանի այնքան ժամանակ, քանի դեռ կհայտնվի գեթ մեկ թուրք կամ թրքամետ պատմաբան, որը կփորձի նենգափոխել պատմությունը: Եղեռնի թեմային Մ. Ներսիսյանը անդրադարձել է մահ 1990-ականի այլ տարիներին, ընդհուպ մինչև մեր օրերը՝ նշված հիմնահարցը հարստացնելով նոր հետազոտություններով ու հրապարակումներով: Ավելացնենք միայն, որ հայ ժողովրդի պատմության, մասնավորապես ցեղասպանության իրողությունները կեղծելուն հետամուտ արտասահմանյան գիտնականների քննադատությունը Մ. Ներսիսյանը սկսել է դեռևս 1954 թ., տպագրելով «Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության նենգափոխումը արդի ամերիկա-անգլիական և թուրքական հետադիմական պատմագրության մեջ» հոդվածը (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, № 7):

Մ. Ներսիսյանի պատմագիտական հատվածային հետազոտությունների հանրագումարն էր նրա «Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից» (1982) գիրքը: Այստեղ յուրահատուկ զուգադրումներով բացահայտվում են գիտականին զբաղեցնող հարցերի ուշագրավ կողմերը՝ հայ ժողովրդի շուրջ 200-ամյա պատմության հենքի վրա, ինչպես՝ հայերի կապերն ու հարաբերությունները ռուսական պետական, քաղաքական ու ռազմական գործիչների հետ, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին իրեն շրջադարձային իրադարձություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ, ազգային-ազատագրական շարժումները 18—19-րդ դարերում, 19-րդ դ. 2-րդ կեսի Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրության վերաբերյալ ընդհանրացնող տեսակետների շարադրանքը և այլն:

Մ. Ներսիսյանի գիտամանկավարժական գործունեության մի ուրույն մասն են կազմում նրա հեղինակակցությամբ և խմբագրությամբ հրատարակված հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերը, որոնք լույս են տեսել 1956—1980-ական թթ., հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Այդ դասագրքերը այժմ էլ լայնորեն գործածվում են միջնակարգ դպրոցներում և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Գիտնականի հայագիտական և գլոսահրատարակչական գործունեության բնութագիրը, սակայն, թերի կլիներ, եթե արժանին չհատուցվեր նրա հիմնադրած (1958-ին) «Պատմա-բանասիրական հանդեսին»: Հայագիտական ու հասարակագիտական այս հանդեսի էջերում տպագրվել և շարունակվում են տպագրվել հայրենի և արտասահմանյան գիտնականներ, մշակույթի նշանավոր գործիչներ: Գիտնականների մի քանի սերունդներ են տպագրվել այս առաջատար և ըստ ամենայնի միջազգային ճանաչում գտած հրատարակության մեջ և այսօր էլ անհնարին է դառնում հայագիտության զարգացման մասին՝ առանց վկայակոչելու «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հեղինակական համարները: Այս իրողությունը, անշուշտ, վկայում է նրա

խմբագրի գիտական լայնախոհության և զարմանալի եռանդի մասին, որակներ, որոնք իրեն են տրված, իր անհատականությանը: Տրված են նախնիներից անցած ժառանգությամբ, այլև ժամանակով, որը նախատեսում է նաև սպասելի կամ անսպասելի խոչընդոտներ, կտրուկ շրջադարձեր: «Անմտություն կլինեք կարծելը,—գրում է Մոմտենը,—թե ճակատագիրը մեզ միշտ զինում է իր իսկ ունեցածություններից պաշտպանելու համար: Նրա դեմ մենք պետք է պայքարենք սեփական զենքով»:

Մ. Ներսիսյանը երբևէ անպատրաստ չի գտնվել աշխարհի ունեցածությունների առջև և իր տասնամյակները հագեցրել է սեփական ահռելի աշխատանքով, դժվարությունները հաղթահարելու զորեղ կամքով ու նվիրումով: Արևշատություն ցանկանա՞նք նրան և բարի մարմնավորում՝ իր նոր մտահղացումներին:

Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Խ մ բ ա գ ռ ո յ ա ն կ ո ղ մ ի ց. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» պարբերականի խմբագրությունն ու խմբագրական կոլեգիան իրենց անկեղծ խոսքն են միացնում այս մաղթանքներին և ջերմորեն շնորհավորում մեծավաստակ գիտնականին՝ նրա ծննդյան 85-ամյակի առթիվ: